

O‘ZBEK TILI VA UNING TA’LIMI TARAQQIYOTI: MUAMMO VA YECHIM

**(O‘zbek tiliga Davlat tili maqomi berilganligining
33 yilligiga bag‘ishlangan an’anaviy respublika ilmiy-amaliy
konferensiyasi materiallari)**

Buxoro, 20-oktabr, 2022-yil

O‘ZBEK TILI VA UNING TA‘LIMI TARAQQIYOTI: MUAMMO VA YECHIM

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI
BUXORO VILOYATI HOKIMLIGI
DAVLAT TILIDA ISH YURITISH MARKAZI BUXORO
VILOYATI HUDUDIV BO‘LINMASI**

O‘ZBEK TILI VA UNING TA‘LIMI TARAQQIYOTI: MUAMMO VA YECHIM

**(O‘zbek tiliga Davlat tili maqomi berilganligining
33 yilligiga bag‘ishlangan an‘anaviy respublika ilmiy-
amaliy konferensiyasi materiallari)**

Buxoro, 20-oktabr, 2022-yil

“Durdona” nashriyoti

**1-SHO'BA.
O'ZBEK TILSHUNOSLIGINING NAZARIY
MASALALARI**

**ЛИНГВИСТИКА ВА СОҲАЛАР ҲАМКОРЛИГИ
ИЖТИМОЙ ЗАРУРАТ СИФАТИДА**

**Абузалова Меҳринисо Кадировна,
БухДУ профессори**

Аннотация. *Мақолада бугунги кунда давр билан боғлиқ ўзбек тилшунослигида ҳам фанлараро, соҳалараро интеграциялашув жараёни кетаётганлиги, бу эса истиқболли илмий қарашлар, ғоялар ва ёндашувларга эга бўлган янги интеграцион фанларнинг(фанларнинг яқинлашиши ва ўзаро алоқа жараёни) шаклланиши ва тараққий этишига йўл очиб бераётганлиги хусусида сўз боради.*

Калит сўзлар: *соҳалараро интеграциялашув, лингвоиқтисодиёт, психолингвистика, тиббиёт, тиббий терминлар, атамалар, косметология, ижтимоий-иқтисодий самара*

XXI аср бошларидаги глобал ўзгаришлар бошқа фанларда бўлгани каби дунё тилшунослигида ҳам истиқболли илмий қарашлар, ғоялар ва ёндашувларга эга бўлган янги интеграцион фанларнинг(фанларнинг яқинлашиши ва ўзаро алоқа жараёни) шаклланишига ва тараққий этишига сабабчи бўлди. Бугунги кунда давр билан боғлиқ ўзбек тилшунослигида ҳам фанлараро, соҳалараро интеграциялашув жараёни кечмоқда. Лингвистика ва маданиятни боғлаб турувчи лингвомаданиятшунослик, лингвистика ва маънавиятни боғлаб турувчи лингвомаънавиятшунослик, лингвистика ва экологияни боғлаб турувчи лингвоэкология, лингвистика ва шахсни боғлаб турувчи лингвоперсоналогия, тилларнинг тарқалиш ҳудудлари ва улар ўртасидаги муносабатларни ўрганиш билан шуғулланувчи ареал тилшунослик, этник маданият муаммоларини ўрганувчи этнолингвистика, нутқни шакллантириш жараёнларини, шунингдек, нутқни идрок этиш ва шакллантиришни тил тизими билан ўзаро боғлиқликда ўрганадиган психологик тилшунослик, лингвистик воситалардан фойдаланишнинг ҳуқуқий жихатлари

билан шуғулланадиган ҳуқуқий тилшунослик ёки суд тилшунослиги, математик лингвистика, компьютер лингвистикаси ва бошқа шунга ўхшаш қўшма фан ва соҳалар шаклланмоқда ҳамда тадқиқот ишлари олиб борилмоқда.

Янги асрда фақат амалий татбиққа эга, натижаларини истеймолчилар сўрайдиган ва уларга **ижтимоий-иктисодий самара тақлиф** этадиган тилшунослик ўз кучи билан яшашга ҳақли[1].

Жумладан, бугунги кунда амалий қиммат касб этаётган **психолингвистика** ҳам нутқнинг психик жиҳатларини ўрганадиган соҳа сифатида ривожланди. Амалий тилшунослик билан боғлиқ бўлган психолингвистика нутқ ҳосил қилиш, нутқни қабул қилиш, умуман, нутқ фаолиятини ўрганадиган фан ҳисобланади. Матннинг психолингвистик таҳлилида адабиётшунослик, тилшунослик, психология, мантик фанларининг ўзаро алоқа жараёнларини кузатиш мумкинки, бунда ўқувчи-талабадан юксак иқтидор, билим ва синчковлик талаб этилади. Зеро мулоқотда персоналогик хусусиятлар, яъни шахснинг характер фазилатлари, тафаккур тарзи, касб-кори, дурёқараш, тил қобилияти кабилар воқеланади. Кишилар мулоқотидаги *кодлаш* ва *декодлаш* жараёнлари инсон мия фаолияти, тафаккур билан боғлиқ бўлиб, психолингвистиканинг тадқиқот предметиға киради. **Код** — *хабарни сақлаган шартли белгилар системаси бўлса, декодлаш* *кодни асл белгилар тизимиға тескари ўзгартириш жараёни, яъни асл хабар(кенг маънода) ни қабул қилиш демакдир. Тафаккур* *инсон мияси фаолияти билан боғлиқ бўлиб, улар оралиғида бўлади.* Маълум бир хабарни кодлаш усуллари эса ранг-баранг. Айниқса, бугун Smart(ақлли) жамият шаклланмоқдаки, у ўзига хос коммуникатив маконни шакллантирди, янги белги-символлар(мобиль телефондаги турли белгилар, мем ва гифлар)ни шакллантирди ва нутқий тежамкорликка эришилди.

Асримиз ибтидосида субстанциал тилшуносликда аниқланган содда гап($[WP_m]$), қўшма гап($[WP_m-WP_m]$), уюшган гап($[((E_1-W_2)-(E_2-W_2)) P_m]$), сўз бирикмаси($[W \rightarrow W]$), сўз-гап($[W^A]$) ҳамда ($[WF]$)— сўзшаклнинг умумий лисоний колиплари **код** характерида бўлиб, маълум бир шакл ва

мазмуннинг барқарор яхлитлиги сифатида яшайди ва хусусий ҳодиса сифатида нутқда реаллашади, яъни декодланади дейиш мумкин. Айтиш мумкинки, *мулоқотда юзага чиқадиган сўзлардан тортиб қўшма гапларгача бўлган нутқий ҳосилалар инсон тафаккурида мавжуд кодларнинг декодланишидир.*

Корпус лингвистикаси соҳасида бугунги кунда фаол сўзга айланган *разметкалаш* тушунчаси ҳам код характеридадир. Корпус лингвистикасида лемма ва тег сўзлари фаол қўлланилади. Лемма кодга қиёсланса, теглаш декодлашга тенг туради: <Сотиболди>(лемма) [от], [ат. от.], [шахс н.], [б. к.], [бирл. с.] каби теглаш декодлаш(хабарни қабул қилиш)га мисол бўла олади.

Айни пайтда кўпчилик кичик ва ўрта бизнес билан шуғулланаётганлиги сабабли, дунёнинг турли мамлакатларида иқтисодиётга қизиқиш ортиб бормоқда. Иқтисодий ҳаётдаги янги ўзгаришлар ушбу соҳада ҳам турли атамаларнинг ёзма ва оғзаки матнларда намоён бўлишига олиб келди. Бу эса ҳар бир соҳа бўйича луғатчиликнинг лингвистик асосда тараққий этишига сабаб бўлмоқда. “...Иқтисодиётнинг етакчи йўналишлари: бухгалтерия-молия, эконометрия, менежмент, маркетинг, логистика ва халқаро иқтисодий муносабатлар йўналишлари бўйича қулай ва аввалги изоҳли луғатлардан фарқли, эски ўзбек тилида мавжуд бўлган терминларни муомалага киритиш, ўзбек тили асосчилари бўлмиш Алишер Навоий, Маҳмуд Қошғарий асарларидан иқтисодиётга оид атамалар синонимларга бойлигини инобатга олиб, терминларни жонлантириш ҳисобига Ўзбекистонда иқтисодиёт илм-фанини ривожига хизмат қиладиган, ҳар бир иқтисодчининг жавонидан махсус ўрин эгаллайдиган изоҳли луғат ишлаб чиқиш зарурати мавжуд[2].

Жамиятда кечадиган ўзгаришлар тилга таъсир қилмай қўймайди. Ижтимоий ҳаётда содир бўлаётган ўзгаришлар билан бир вақтда мулоқотнинг шакл ва турлари ҳам мураккаблашади. Демак, тил билан жамиятда содир бўлаётган иқтисодий жараёнлар ўртасидаги алоқадорлик ривожланади. Бунинг натижасида янги илмий фан сифатида **лингвоиқтисодиёт** доирасида интеграциялашган таълимга янги ёндашувларни шакллантириш зарурати туғилмоқда. Лингвоиқтисодиётнинг мустақил фан сифатида ривожланиш муаммоси баъзи назарий

ишлар доирасида жуда кенг муҳокама қилинмоқда ва бу бир қатор тадқиқот мавзулари учун муаммо ечими сифатида хизмат қилиши кутилмоқда. Шунини таъкидлаш керакки, "лингвоиктисодиёт" атамасининг ўзи биринчи марта Т.М. Тарасевичнинг мақоласида[3] ишлатилган, жаҳон тилшунослигида эса "иктисодий тилшунослик" атамаси маъқул кўрилади. Бўлажак мутахассисларнинг халқаро меҳнат бозорида ўзларининг муносиб ўринларини эгаллашларига имкон берадиган профессионал инглиз тили, ўзбек тилини билиш даражасига эришиш учун ҳам иктисодиётнинг тилшунослик билан интеграциялашуви зарур деб ҳисоблаймиз. Иктисодиёт ва тилшуносликнинг ҳамкорлиги нуқтаи назаридан шаклланган "соҳа тили" махсус атамалар ва нутқий кўчимлар мажмуасини ўз ичига олади ва улар луғатини тартиб бериш давр талаби ҳисобланади.

Иктисодиётнинг бугунги глобал ривожини тилнинг бошқа луғавий бирликлари қатори мазкур соҳа лексик тизимида ҳам лисоний ўзгаришлар, тўлдирилишлар бўлиши муқаррарлигини кўрсатади. Инсоният биринчи навбатда "иктисод" тушунчасига дуч келган. Қатор терминологик тизимларда бўлгани каби иктисодиёт терминларининг шаклланиши узок ўтмишга бориб тақалади. Қадимги Ҳиндистонда яратилган «Веда»ларда, зардуштийлик динининг муқаддас китоби бўлган «Авесто», яъни «Ҳаёт йўриқномаси»да ҳам илк муҳим иктисодий фикрлар баён этилган. «Авесто»да зироатчиликни ривожлантириш, янги ерларни очиш бўйича фаол сиёсат олиб бориш кераклиги уқтирилган бўлиб, "Инсон ерни ташласа, унга қарамай кўйса, ундай одам ўзгалар эшиги олдида турган доимий гадойга айланади", дейилган бўлиб, танбалликнинг оқибати гадойликни келтириб чиқариши нозик ўхшатмалар асосида далилланган.

Қуръони Карим ҳам илк иктисодий тушунчалар асоси саналиб (VII-VIII асрлар), мазкур муқаддас китобда Оллоҳ таоло савдога катта аҳамият берган, судхўрликни, яъни *рибоъ* (судхўрлик фоизи)ни ҳаром деб билган. "*Дарё бўйида таҳорат қилсаларингиз ҳам сувни исроф қилманглар*" каби қоидалар айнан ҳозирги замон иктисодиёти ва экологияси учун ниҳоятда аҳамиятли саналади. Иктисодий муносабатларнинг ҳуқуқий

асослари ислом таълимотидан бошланган десак, муболаға бўлмайди.

Иқтисодиёт соҳаси лексик тизимининг ривожланиш тарихини халқ оғзаки ижоди намуналарида, Маҳмуд Қошғарийнинг “Девони луғотит турк”[4] асарида кузатишимиз мумкин, яъни бугунги кунда тарихий лексик бирликка айланган баъзи иқтисодиётга оид атамалар қўлланганлигининг гувоҳи бўламиз (*асиғ*- фойда, *алтун* - олти тилла, *сарт* – савдогар, *тавар* - жонли, жонсиз мол, товар ва бошқалар).

Юсуф Хос Ҳожиб, Алишер Навоий, Захриддин Муҳаммад Бобур ва бошқаларнинг илмий-бадий меросларида ўзбек иқтисодий терминларининг илк намуналари ишлатилганки, булар лингвоиқтисодиёт шаклланишида ўзига хос ўрин тутган манбалар деб ҳисобланади. Мутафаккир шоир Алишер Навоийнинг

*То ҳирсу ҳавас хирмони барбод ўлмас,
то нафсу ҳаво қасри барафтод ўлмас,
то жабр зулм жонига бедод ўлмас,
эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас*

каби мисраларида мамлакат ободлиги, иқтисодиётнинг ривожланиши инсоният маънавияти билан узвий боғлиқ эканлигини тараннум этган. Алишер Навоий қаламига мансуб “Вақфия” иқтисодий атамаларга бой асар бўлиб, тарихий-иқтисодий атамалар ҳақида муҳим маълумот, шарҳлар берилган муҳим манба саналади.

“*Одамий эрсанг, демагил одамий, Оники йўқ халқ гамидин гами*” мисраларида ҳам инсонпарварлик ғояси билан бир қаторда, халқнинг оғирини енгил қилиш каби иқтисодиёт масалалари кўтарилган, десак муболаға бўлмайди.

“...ўзбек иқтисодиёт терминологияси икки манба: ўзбек тилининг ички имкониятлари ва хорижий тиллар асосида ривожланиб ва бойиб келган. Бу манбанинг биринчиси асли ўзбекча бўлиб, ўзбек тилида қадимда истеъмолда бўлган ёки иқтисод соҳасида янги тушунчаларни ифодалаш учун хизмат қилган атамалар ҳисобланади. Иккинчиси эса, ўзга тиллар, аниқроғи, инглиз, форс-тожик, араб, рус ва бошқа тиллардан ўзлаштирилган атамалардир”[5].

Аср бошида *ўзбек модели, шок терапияси, кредит, сармоя, холдинг, пул муомаласи, бозор иқтисодиёти, пул синиши, валюта айирбошлаш, иқтисодий уруш, соғлом иқтисодиёт* каби қатор лисоний бирликлар тилимиз хазинасидан жой ола бошлади.

Дарҳақиқат, иқтисодиёт жамиятда энг муҳим соҳа бўлиб, ушбу соҳага мансуб лингвистик бирликлар барча жамият аъзоларига тушунарли, мантиқан асосланган бўлиши лозим. Айни кунларда тавсифий тилшунослик ўз ўрнини соҳавий-тавсиявий тилшунослик йўналишларига бўшатиб берган экан, **тиббий соҳага тегишли атамалар**ни ҳам миллий, ўзбекона, оммабоп вариантларда тайёрлаш – шу соҳадаги илмий муаммонинг ечимига хизмат қилади. Қадимдан сайқалланиб келган, аждодлардан мерос бўлиб қолаётган бебаҳо бойликнинг ворислари сифатида она тилимизни авайлаш, асраш, қўриқлаш барчамизнинг вазифамизга киради. Биз ўзбек атамашунослиги захирасини бойитиш мақсадида тиббий бирликларнинг электрон платформасини яратдик. Мазкур платформада она тили имкониятларидан кенг фойдаланиб тиббий-илмий терминлар атамалар орқали ёритилган, яъни аниқ ва ихчам терминлар билан бирга уларнинг сермазмун изоҳлари берилган, айтилиши ноўрин бўлган тиббий терминларнинг халқона вариантлари жойлаштирилган. Тиббиётга оид атамалар электрон платформаси мукамал кўринишга эга бўлган тиббий эвфемизмлар луғати, тиббий перифразалар, тиббий лексика метафоралари луғати, уларнинг электрон варианты, мобил иловаларини яратиш заруратини юзага келтирмоқдаки, бу яратилажак ўзбек тили миллий корпуси учун ҳам ғоят аҳамиятли ҳисобланади.

“Аёлнинг гўзал бўлиши учун фақат битта имконият, лекин жозибали бўлиши учун юз мингта имконият бор”, деган шиор бугунги косметология соҳасининг шиорига айланган, дейиш мумкин. Дарвоқе, косметологик терминлар – бу **косметология** соҳасида қўлланиладиган атамалар саналиб, улар икки йирик гуруҳни ташкил этади: а)замонавий косметологик терминлар(*тилинг, мезотерапия, акне, биоэпиляция, массаж* ва бошқалар); б)миллий косметологик терминлар(*хина, ўсма, сурма* ва шу кабилар). Косметологик атамаларни миллийлик доирасидан келиб чиққан ҳолда тадқиқ этиш, дунё

тилшунослигида бўлгани каби улар луғатини тартиб бериш ҳам соҳа лингвистикаси олдида турган вазифалардан саналади ва бу соҳада ҳам тадқиқот ишлари бажарилмоқда.

Сурмадин кўзлар қаро, қўллар хинодин лоларанг,

Ҳозадин юзларда тобу, ўсмадин қошлар таранг мисралари билан бошланувчи байтда қўлланилган *сурма, хино, ҳоза, ўсма* каби сўзлар косметологияга оид сўзлар луғавий маъно гуруҳини ташкил этадики, бу соҳага оид терминларнинг ўзига хос пайдо бўлиш тарихи мавжудлигидан далолат беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Менглиев Б. Тилшунослик самара берсин//“Soha lingvistikasi: tilshunoslik va tibbiyot integratsiyasining muammolari, yechimlari hamda istiqbollari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari.–Buxoro: Tadqiqot.uz, 2021.В.17
2. Касимова М.С., Джаббарова Ш.Г. Иқтисодий терминларнинг қўлланилиши: муаммолар ва ечимлар//“Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. -№ 5, сентябрь-октябрь, 2017 йил.
- 3.Тарасевич Т.М. Проблемы интеграции экономики и лингвистики на современном этапе // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. 2008. No 4. –Рр. 246-250.3, к.247
- 4.Qoshg‘ariy Mahmud. Devonu lug‘otit turk. III tomlik. T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017-yil.
5. Касимова М.С., Джаббарова Ш.Г., Зияева М.М. Ўзбек тилида иқтисодиётга оид атамаларнинг қўлланилиши//“Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали.- № 4, июль-август, 2020 йил

QIYOSIY-TARIXIY METOD

Axmedov Atoulllo Rahmatovich,
BuxDU dotsenti

Annotatsiya: Tillar oilalari va katta guruhlari orasidagi qarindoshlik, o‘xshashlik, farqlarning kelib chiqish sabablarini o‘rganishga ixtisoslashgan tadqiq usullari majmuasi bo‘lib, tillarning qiyosiy-chog‘shirma usul asosida qo‘lga kiritilgan tavsiflardan yangi maqsad va vazifalarda foydalanishni ko‘zlaydi.